

תוכן העניינים

יג	תודות
1	מבוא

חלק ראשון

יוסף חיים ירושלמי ועמוס פונקנשטיין: טרנסצנדנציה, אימננטיות
והיסטוריה יהודית בעידן של חילון

13	1. יוסף חיים ירושלמי: טרנסצנדנציה וקרע
13	א. 'אלוהים'
17	ב. הזיכרון הקיבוצי היהודי וההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית
22	ג. 'חכמת ישראל' והקרע הבלתי נמנע
25	ד. היחיד והזיכרון הקיבוצי היהודי: פסיביות וריסון
36	2. עמוס פונקנשטיין: תודעה היסטורית ורציפות
36	א. 'אם מסלקים מכאן את ההתייחסות לאלוהים'
37	ב. זיכרון קיבוצי ו'תודעה היסטורית'
42	ג. התזה של הרציפות ההיסטורית
46	ד. החילון והסטיות של ההיסטוריה היהודית
51	ה. סובייקט, סובייקטיביזם ורלטיביזם
55	ו. 'חכמת ישראל' וכוחו של ההיסטוריון
58	3. ההיסטוריה בין טרנסצנדנציה לבין אימננטיות

חלק שני

גרשם שלום: היסטוריה, רציפות וסוד

67	1. היסטוריה ומטפיזיקה
72	א. ההתבוננות ההיסטורית
72	אובייקטיביות, אימננטיות ופנומנולוגיה
74	מהות, תאולוגיה ואורתודוקסיה
76	היחיד בהיסטוריה

80	ההיסטוריון, מראית העין והפרדוקס שבהיסטוריה
82	פסיביות, מרחק והממד הישותי שבהיסטוריה
86	ב. ההתבוננות המטפיזית
86	אינדיווידואליזם והזדהות
87	גנוזיס, סינתזה וסובסטנציה
89	אקטיביות, גילוי ופענוח
93	אוטונומיה, הבדל והגיטוש אל המוחלט
98	2. מוטיבים מתודיים: סתירה, דיאלקטיקה ודה-מיסטיפיקציה
98	א. מרחק, הזדהות ומתח
99	ב. סתירות תכניות וסתירות מטפיזיות
106	ג. דיאלקטיקה ודה-מיסטיפיקציה
110	3. התזה של הרציפות ההיסטורית
110	א. אינטואיציה, חיוב אפריורי וסובסטנציה
111	ב. נקודת המבט המטפיזית על הרציפות
117	ג. נקודת המבט ההיסטורית על הרציפות
122	ד. ההיסטוריון, הכרוניקאי ומעמדו של היחיד בהיסטוריה
124	ה. שמרנות והעזה דיאלקטית
128	ו. חיות, פרדוקס והנוכחות של האָן
135	4. המציאות היהודית בהווה: אנרכיה, חילון ואוטופיה
135	א. חילון וטרנסצנדנציה
138	ב. אנרכיה, 'תורה מן השמים' והרציפות ההיסטורית
140	ג. זמניות החילון ואופקו הדתי של האנרכיזם
143	ד. 'התקווה האוטופית לחיוב'
149	ה. 'הדרך הכפולה': אפשרותה של מיסטיקה במציאות חילונית
157	5. מיסטיקה, משיחיות וסוד
168	6. 'השלב האחרון': היחסים בין האימננטיות לבין הטרנסצנדנציה
178	7. בשבח השניות

חלק שלישי

ברוך קורצווייל: קרע, פואטיקה ורציפות

183	1. ההשתקקות אל הטרנסצנדנציה
188	2. מוטיבים מתודיים: ביוגרפיה, חריגה והרמנויטיקה
194	3. התפיסה המטפיזית של הספרות: ראליזם וטרנסצנדנציה
194	א. יתרונה של הספרות על פני ההיסטוריה
195	ב. הראליזם הספרותי וגבולותיו

200	ג. השניות שבטרנסצנדנציה: גילוי והסתר
203	ד. המציאות שבשפה העברית
204	ה. מציאות, היעדר וודאות
207	ו. 'היחס הלא ספרותי לספרות': מבדה, סגנון והאסתטיקה
211	ז. הסגת היוצר מהיצירה
213	4. היסוד הא-היסטורי שבהיסטוריה היהודית
213	א. מטפיזיקה והיסטוריה
214	ב. היסטוריה קדושה, נוכחות ועומק
216	ג. 'מתוס חי', דה-מיתולוגיה ורה-מיתולוגיה
219	ד. ארכיטיפיות, אחדותיות ו'ראות סינאופטית'
223	5. חילון, היסטוריה והיסטוריוגרפיה
223	א. 'חילוניות אבטונומית' ונוכחות טרנסצנדנטית
225	ב. 'חכמת ישראל', מדעי היהדות ו'סובייקטיביות מגמתית'
234	6. קרע ורציפות
234	א. 'היא קיימת או לא?'
235	ב. 'שלוש גישות לגבי עיצוב הזמן' 'האפשרות הראשונה': זמן פיזיקלי, 'תיאולוגיה ללא אל'
236	והכחשת השבר
241	'האפשרות השנייה': הטרגיות הכפולה
246	'האפשרות השלישית': ה'בד-בבדיות שבצורות הזמן השונות'
247	ג. רציפות, מתח וקוטביות
	7. הדיספוזיציה הסובייקטיבית כלפי הישות הטרנסצנדנטית –
252	פסיביות ואקטיביות
252	א. הסובייקט הפסיבי
259	ב. הסובייקט האקטיבי
269	8. סיכום: ראליזם ספרותי והיסטוריוציזם מטפיזי

חלק רביעי

נתן רוטנשטרייך : פילוסופיה, היסטוריה ומציאות

273	1. פילוסופיה והיסטוריה
278	2. עבר והווה: פילוסופיית ההיסטוריה
278	א. אונטולוגיה ראליסטית של העבר
283	ב. אפיסטמולוגיה מכוננת בהווה: ההכרה ההיסטורית
285	ג. אונטולוגיה ואפיסטמולוגיה
290	3. מאמונות ומדעות לממשות: בכורתו של ההווה

297	4. ההיסטוריוזציה של היהדות ו'חכמת ישראל'
305	5. מסורת ותודעה היסטורית
305	א. היהדות כדת של מסורת
306	ב. המסורת וההתגלות
306	ג. 'כובד הראש לגבי הזמן'
309	ד. תודעה היסטורית בת הזמן
310	ה. 'היהודי הסובייקטיבי'
318	ו. תוכן וזמן
318	6. החילון והרציפות ההיסטורית
318	א. המציאות שבחילון
321	ב. מציאות ההווה כטרנסצנדנציה
322	ג. הרציפות הראלית
324	ד. רדיקליזם של אימננטיות
325	ה. 'היהודי האקלקטי'
328	7. הציונות בין היסטוריה לבין מציאות
328	א. הציונות - רוח ומעשה
328	ב. העבר של הציונות - אפיסטמולוגיה ופסיביות
333	ג. ההווה של הציונות - אונטולוגיה ואקטיביות
338	ד. מפסיביות לאקטיביות
341	ה. 'נקודה ארכימדית שאינה שימושית'
345	8. סיכום: 'תכנים ממשיים'
346	אפילוג: המלאך היָשן
350	ביבליוגרפיה
350	קיצורים המופיעים בגוף הספר
355	קיצורים המופיעים בהערות השוליים
372	מפתח העניינים והשמות

מבוא

אחת הטענות הרווחות בסוציולוגיה ובאנתרופולוגיה של התרבות היא שהחילון מחולל שינוי יסודי עד כדי שבר בהיסטוריה של התרבות, או לחלופין מתחיל היסטוריה חדשה.¹ קביעה זו מניחה זיקה בין הדת לבין הממשות ההיסטורית: במציאות שבה יש לדת משקל ומשמעות עבור בני האדם, התהליך ההיסטורי מתאפיין ברציפות, אולם זו נשברת במציאות של חילון. חרף פשטנותה והערעור עליה מכיוונים שונים, גישה זו עיצבה ועודנה משפיעה על השיח העוסק בטיב, במשמעות ובהשלכות של הזיכרון ושל ההיסטוריוגרפיה המודרנית. אפשר להצביע בהקשר זה על שתי גישות יסוד: האחת מבטאת התבוננות סינכרונית הבוחנת את המציאות בהווה לאור התרחשויות בעבר. בהתאם לכך נתפסת המציאות של החילון כביטוי לקרע וניתוק מהזיכרון הקולקטיבי ששורשיו נטועים בדת ובמסורת. השנייה משקפת התבוננות דיאכרונית הממוקדת במציאות החיים שבהווה. במרכזה של גישה זו עומדת הטענה, שחרף התמורות הגדולות במעמדה של הדת, במציאות של חילון מתחוללים תהליכים של תרגום, סיגול והתאמה של תכנים וערכים מהמסורת למציאות בת הזמן ובכך מתאפשרת רציפות היסטורית.²

שתי הגישות המתוארות הפכו זה מכבר לפרדיגמטיות, ותרמו באופן מכריע לעיצובו הבינארי של השיח על אודות היהדות המודרנית, השסוע בין ראייתה כביטוי לקרע מהעבר לבין הבנתה כחוליה נוספת בשרשרת הנמשכת של רציפות היסטורית. חותמן ניכר כבר בחיבורים הראשונים של ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית שנכתבה בידי מייסדי ה'איגוד לתרבות ולמדע של היהודים' (1819) ו'חכמת ישראל' (Wissenschaft des Judentums), שביקשו לבחון בכלים אובייקטיביים את היהדות כתופעה היסטורית בת זמן ומקום מסוימים. אינטלקטואלים יהודים אלו נעו במתח שבין תפיסת היהדות כתופעה שזמנה עבר והבנת המחקר ההיסטורי כ'מדע

1 תזה זו עמדה במוקד כמה וכמה דיונים תרבותיים על אודות המסורת. ראו למשל מוריס ואחרים, פירוק המסורת; ברגר, תאוריה של דת; טיילור, העידן החילוני; טשנן, תזת החילון.
2 יהושע אריאלי מציע סקירה מקיפה של משמעות המונח חילון, שבמסגרתה הוא מבחין בין תפיסות שלפיהן 'המונח חילון מציין תהליך המעביר יש מסוים אל רשות התחום החילוני, אל רשות העולם הזה, או ביתר דיוק המציין את היציאה מרשות הכנסייה לרשות העולם' (אריאלי, היסטוריה, עמ' 167); ובין 'משמעות שונה אם לא הפוכה' של המונח, המצינת 'תרגום של גישות, אמונות, אידאלים ומושגי יסוד ממקורם הטרוסצנדנטלי הישועתי אל תוך השפה והממד של העולם והסקולום' (שם, עמ' 172).

[ה...תובע דין וחשבון על מה שנחתם]³, ובין הבנת היהדות 'לא [כ]עניין היסטורי בלבד [...] לא משהו שחלף [...] היא [היהדות] חיה עדיין. ועדיין נמנים עליה רבים'.⁴ מתח זה, שחלחל בהתמדה לשדה ההגות והמחקר, הגיע לאחד משיאי גיבושו בפולמוס בין יוסף חיים ירושלמי לבין עמוס פונקנשטיין, המסמנים בספר זה את שתי הפרדיגמות: הראשונה, המיוצגת על ידי ירושלמי, מדגישה את הקרע בין היהודי המודרני החילוני לבין העבר והמסורת בכלל. גישה זו מגלמת פרספקטיבה המעניקה משקל מכריע להיבטים ישותיים שעניינם ככוחות השותפים בעיצובה של המציאות היהודית. בהקשר שלפנינו, התבוננות זו ניכרת בתפיסה, שסילוק האל מהתרבות היהודית והתגבשותה של תרבות חילונית הם התשתית המכוננת והמשמעות האחרונה של ההיסטוריציזם היהודי מייסודה של 'חכמת ישראל'. פונקנשטיין, המייצג את הפרדיגמה השנייה, מבטא התבוננות אפיסטמית הממוקדת בהיבטים של ידע ופרשנות המאפיינים את הקיום היהודי. במסגרת זו מודגשת מרכזיותו של הניסיון המנטלי – של יחידים וקבוצות – להשיג הבנה עצמית תוך שיג ושיח עם המקורות הקנוניים של המסורת וספיגה מתמדת של השפעה מהתרבות הסובבת. לדעת פונקנשטיין, כינונה של פרספקטיבה היסטורית בנוגע לעבר היהודי הוא רק אחד מביטוייה האפשריים של הזיקה האפיסטמית של יהודים כלפי העבר היהודי, ויש לראותה כציון דרך חיובי בגיבושה של התודעה היהודית המודרנית. כמו כן עולה מדבריו, שחרף התמורות שחלו בהוויה היהודית בעידן החילון, נותרה פתוחה בפני היהודים האפשרות להתנסות ביחס של רציפות כלפי עברם ולגלות מחויבות כלפי קיומה של היהדות בעתיד, יהיו אשר יהיו ביטוייה של מחויבות זו. גורלן של גישות יסוד להיות נתונות לשבט הביקורת ולרפלקסיה לא פסח גם על השתיים המתוארות כאן. בתהליך מתמשך של בחינה והערכה חוזרת של סוגיות היסוד שהעסיקו את מדעי היהדות מראשית כינונם, גיבשו חוקרים ואינטלקטואלים פרשנויות חדשות שביקשו לסרטט מערכת יחסים מורכבת בין ההיסטוריה, ההיסטוריוגרפיה, החילון והדת. בפרשנויות החדשות של העבר היהודי ניכר דמיון לשתי גישות היסוד, ומבחינה זו אפשר לראות את הראשונות כמממשות תובנות שהיו גלומות כבר באחרונות. עם זאת ככל שהגישות החדשות מבטאות, במודע או שלא במודע, ערעור על המסגרת הבינארית שהתהוותה כתוצאה מהתגבשותן של שתי גישות היסוד לפרדיגמות, הן שבות ומאשרות את מעמדה של מסגרת זו כנקודת מוצא בדיון על משמעותיה והשלכותיה של ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית. 'מיתוס החילון' – המאפיין את התפיסות הגורסות שבעת החדשה התחוללו שינויים

3 צונץ, ספרות רבנית, עמ' 82. יש הרואים בתפיסה זו של המדע ביטוי להשפעה הגליאנית, ראו למשל מנדס-פלור, קידמה, עמ' 90. אולם זיהוי זה מבטא פרשנות חלקית של תפיסת המדע ההגליאנית, שכן לצד התהליך הרדוקציוניסטי ניכרת בהיסטוריה גם תופעה של שימור הישגי הרוח האנושית.

4 וולף, מדע היהדות, עמ' 79.

עמוקים במעמד הדת, בחיי הפרט ובחיי המדינה – זוכה בספר שלפנינו לאישור כפול: מצדן של התפיסות הנידונות בו, ומצדן של התפיסות המערערות עליו, ובכך מאשרות בעקיפין את נוכחותו בשיח על אודות היהדות המודרנית.⁵

הספר מציג התבוננות פילוסופית על השקפת עולמם של אישים שנועדו כבעלי השפעה מעצבת על מדעי היהדות בישראל: יוסף חיים ירושלמי (1932-2009), עמוס פונקנשטיין (1995-1937), גרשם שלום (1897-1982), ברוך קורצווייל (1972-1907) ונתן רוטנשטרייך (1993-1914). החמישה פעלו במחצית השנייה של המאה העשרים ונפטרו בעשורים האחרונים שלה, למעט ירושלמי שנפטר קרוב לסוף העשור הראשון של המאה העשרים ואחת. הם התייחדו בכך שלא עסקו רק בתחום ידע ספציפי כמו קבלה, היסטוריה, ספרות ומחשבה יהודית מודרנית, אלא הקדישו תשומת לב מיוחדת לשאלת מהותה של ההיסטוריה היהודית המודרנית ולהשתמעויות הפילוסופיות והדתיות שלה. הדיון יבקש לחלץ את השקפות העולם המטפיזיות שלהם, שלרוב מובלעת בתוך התפיסות שגיבשו על טיבה של היהדות המודרנית ועל אודות סוגיות היסוד המעורבות בתהליכי התגבשותה: 'חכמת ישראל' וההיסטוריוציזם היהודי, דמותם של העבר ושל המסורת היהודית, החילון ומעמדה של הטראנסצנדנציה במציאות היהודית שבהווה.

הנהרת השקפת העולם המטפיזית תושג מתוך שחרור משיקולים שעניינם כמה שהופיע מוקדם או מאוחר – הן בתחום יצירתו של ההוגה היחיד והן ביחס שבין ההוגים. כך לדוגמה מוענקת מידה דומה של חשיבות לתפיסות שהביע שלום בראשית דרכו כחוקר קבלה, ולאילו שביטא בשלהי יצירתו או אף בכתבים שהופיעו אחרי מותו. מסגרת מתודית זו מאפשרת לתפיסותיהם של ירושלמי ושל פונקנשטיין – המאוחרות מבין החמישה אך הראשוניות והמצומצמות מבחינת הפיתוח והפירוט של גופי הטענות בסוגיות שהוזכרו – לפעול כ'פרדיגמות' – ביחס להגותם של שלושת האחרים – שלום, קורצווייל ורוטנשטרייך. לפיכך טענה שהופיעה מוקדם תיחשב כ'תשובה' למאוחרת ממנה, כי מבחינת התוכן יש בראשונה מענה או תגובה עבור השנייה.

כתביהם של חמשת האישים יוצרים מעין 'שדה אינטלקטואלי', שכוחות משיכה ודחייה פועלים על משתתפיו, השרויים ביחסים מורכבים של השלמה וניגוד גם יחד.⁶ המונח 'השקפת העולם' מציין בהקשר זה את המיקוד בממד האישי, כפי שהוא מתגלה בכתביו של כל אחד מהם כיוצרו של מפעל פרשני מקורי. הדיון שבספר לא

5 הביטוי 'מיתוס החילון' לקוח משמואל פיינר. לדעתו, הוא הולם את התהליכים שהתחוללו בחברה היהודית במאה השמונה עשרה, ראו פיינר, שורשי החילון, עמ' 12. עם זאת, כפי שפיינר בעצמו מעיר (שם, עמ' 15), אין בהדגשת ההבדלים הדרמטיים שהתחוללו עם חדרת החילון לחברה היהודית כדי לטשטש את הגיוון והמורכבות של תופעת החילון.

6 המונח 'שדה אינטלקטואלי' נטבע על ידי פייר בורדייה, המנגיד אותו למושג ההשפעה ההיסטורית. הרלוונטיות של מונח זה להקשר הנוכחי נוגעת בעיקר להתהוותן של זיקות בין אינטלקטואלים, הממוקמים על ציר זמן דיאכרוני משותף. להרחבה ראו בורדייה, השדה.

ביבליוגרפיה

קיצורים המופיעים בגוף הספר

Yosef Haim Yerushalmi, 'Exile and Expulsion in Jewish history', = ירושלמי, גלות =
in Benjamin R. Gampel (ed.), *Crisis and Creativity in Sephardic World 1391–*
1648, New York: Columbia University Press, 1977

ירושלמי, זכור = יוסף חיים ירושלמי, זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, תל-אביב,
תרגם שמואל שביב, תל אביב: עם עובד, 1982

ירושלמי, זכור אפילוג = יוסף חיים ירושלמי, 'Postscript: Reflection on =
Forgetting', *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, 2nd edition, New
York: Schocken Books, 1989, pp. 105–117

ירושלמי, זכור מבווא = יוסף חיים ירושלמי, 'Preface', *Zakhor: Jewish History*
and Jewish Memory, 2nd edition, New York: Schocken Books, 1989, pp.
xxvii–xxix

ירושלמי, משה = יוסף חיים ירושלמי, משה של פרויד: יהדות סופית ואינסופית, תרגם
דן דאור, ירושלים: שלם, תשס"ו

ירושלמי, ריאיון = שולמית וולקוב ויוסף קפלן (מראיינים), 'ריאיון עם פרופ' יוסף חיים
ירושלמי', היסטוריה 16 (תשס"ה), עמ' 5–20

ירושלמי, שפינוזה = יוסף חיים ירושלמי, 'דברי שפינוזה על קיום העם היהודי', דברי
האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים 10, 6 (תשמ"ג), עמ' 171–213

פונקנשטיין, אמנספיציה = עמוס פונקנשטיין, 'האמנספיציה של האדם מן השעבוד
שהביא על עצמו', תרבות יהודית חילונית, ירושלים: כתר, 2005, עמ' 81–87
פונקנשטיין, היסטוריה שכנגד = עמוס פונקנשטיין, 'היסטוריה, היסטוריה-שכנגד
וסיפר', אלפיים 4 (1991), עמ' 206–223

פונקנשטיין, היסטוריה שכנגד 1992 = Amos Funkenstein. 'History, Counterhistory =
and Narrative', in Saul Friedlander (ed.), *Probing the Limits of Representations:
Nazism and the 'Final Solution'*, Cambridge Mass: Harvard University Press,
1992, pp. 66–81

פונקנשטיין, המשכיות = עמוס פונקנשטיין, 'המשכיות וחידוש במחשבת המאה הי"ז
ובמדעיה', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים 6, 6 (תשמ"ד), עמ' 105–131